

ISLOM DININING MARKAZIY OSIYOGA KIRIB KELISHI VA MINTAQA AXOLISINING ISLOM DININI QABUL QILISH JARAYONLARI, SABABLARI, VA OMILLARI

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
huzuridagi Malaka oshirish markazi
Surxondaryo viloyati mintaqaviy filiali
o'qituvchisi
Jo'raev Akram Namozovich*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xalqimiz tomonidan islom dini kirib kelganidan so'ng bosib o'tilgan tarixiy yo'llar, erishilgan ulkan yutuq va marralar, ularning mohiyati va ahamiyatini har tomonlama bilish, uni zamondosh ongiga singdirish va fuqarolarda din soxasida erishilgan natijalarni his qilib yashash tafakkurini shakllantirish bugungi tobora globallashib borayotgan, jarayonlarga to'la davrda katta ahamiyatga ega ekanligi yoritib berilgan.*

Tayanch so'zlar: *geografik, geosiyosiy, sivilizatsiya, xalq, elat, dinlararo bag'rikenglik, diniy, milliy, madaniyat, istilo, siyosiy, Movarounnahr, Arodi at-turk, ixshid, buxor-xudot, o'lpon, sulola, jiz'ya, islom, Najjoriya, Karromiya, Moturidiya, Ash'ariya, Murji'iyalar, Hanafiy, Mu'taziliylar, Naqshbandiya, so'fizm ahl al-hadis, murid, murshid, Usul-i jaded, Usul-i qadim, kommunist, jadidlar, qatag'on.*

Ma'lumki, Markaziy Osiyo o'zining geografik va geosiyosiy joylashuvi tufayli turli madaniyatlar va sivilizatsiyalarning to'qnashuv nuqtasiga aylangan hudud hisoblanadi. Osiyo qit'asining Kaspiy dengizi va Orol-Irtish suv havzalaridan to hozirgi Pokiston va Hinistongacha bo'lgan katta qismini egallagan mintaqa Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ushbu xalqlar haqidagi yozma ma'lumotlar yunon manbalari va miloddan avvalgi VI-IV asrlarga oid qadimgi eron va qadimgi turk yozuvlarida uchraydi. Biroz kechroq davrga mansub lotin manbalarida ham mintaqa turli dinlar va xalqlar markazi sifatida zikr etiladi.

Mintaqa Yevrosiyo qit'asi markazida joylashgan bo'lib, Sharq bilan G'arbni bog'lovchi bo'g'inga, turli xalq va elatlarning, shuningdek, diniy tizim va e'tiqodlarning doimiy aloqa maydoniga aylangan. Bunday etnik va diniy turfaxillik natijasida shunday vaziyat yuzaga kelganki, u ko'plab dinlarning (zardushtiylik, buddizm, yahudiylik, xristianlik va moniylik) yo'qolib ketishiga qaramay, hozirgi paytda mintaqada yashovchi xalqlarning urf-odatlarida saqlanib qolgan. Mazkur diniy holat Markaziy Osiyo xalqlarining dinlararo bag'rikengligini ko'rsatadi. Shu munosabat bilan mintaqadagi dinlar tarixini o'rganish hozirgi Markaziy Osiyo davlatlari madaniyati va tarixini, qolaversa, ularning turliligi va bir paytning o'zida birligi asosida diniy va milliy kelib chiqishini to'laqonli tushunish uchun g'oyatda muhimdir.

Islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi bevosita arab istilolari va arablarning ko'p asrlik hukmronligi bilan bog'liq. Markaziy Osiyoga arab yurishlari 643-644

yillarda boshlangan bo'lsa ham, o'lkani uzil-kesil bosib olishga uzoq davrli kurashdan so'ng faqat arab qo'mondoni Qutayba ibn Muslim al-Bohiliy (704-715) erishdi [1, 21-bet].

Mintaqada yangi siyosiy kuchning paydo bo'lishi oqibatida Markaziy Osiyo ikki qismga bo'linadi:

1) Movarounnahr (Ikki daryo oralii).

2) Arodi at-turk (Turklar yerlari», ya'ni arablarga bo'ysunmagan hukmdorlar yerlari).

Mazkur ikki hududda islomlashuv jarayonlari turli xilda kecha boshladi. Movarounnahrning islomlashuviga quyidagi ikki omil bevosita o'z ta'sirini o'tkazdi.

Birinchi omil Abu Muslim (747-755) qo'zg'oloni davrigacha Markaziy Osiyoda islomdan oldingi davr hukmdorlari (ixshid, buxor-xudot va boshqalar) o'z mavqelarini saqlab turdilar[1, 29-bet]. Jumladan, ular mahalliy aholini boshqarish va ulardan arablar uchun soliq yig'ish vazifalarini bajardilar. Ummaviy hukmdorlari mamlakat ichki ishlariga bevosita aralashmasdan, mahalliy sulolalardan o'lpon olish bilan cheklanardilar. Ba'zida bu o'lpon mahalliy aholidan yig'ilgan jiz'ya (boshqa din vakillaridan yig'iladigan soliq) sifatida qabul qilinar edi. Bu esa keyinchalik islom dinini qabul qilgan aholidan oddiy soliq yoki jiz'ya yig'ish masalasida chigallikning kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Ikkinchi omil Ummaviylar davrida (661-750) arablarning mahalliy aholi tarafidan islom dinining qabul qilinishiga monelik qilishlari bilan bog'liqdir[1, 37-bet]. Chunki arablar ilk davrda talay imtiyozlarga ega edilar. Bu davr qoidalariga ko'ra, islom dinini qabul qilgan kishi «arab»ga aylanar, ya'ni jamiyatda arablar kabi imtiyozlarga ega bo'lardilar. Bu holda mahalliy musulmonlardan jiz'ya olmaslik, arab va arab bo'lmagan musulmonlarning teng huquqliligi uchun kurash olib borgan islom dini ichidagi murji'iyalar diniy-siyosiy harakati g'oyalari Movarounnahrda keng tarqalish imkoniga ega bo'ldi. Chunki o'lkada arab bo'lmagan musulmonlarning haq-huquqlari arablar tomonidan poymol etilardi. Murji'iyalarning faol harakatlari VII asrning 20-40 yillariga to'g'ri keladi. Murji'iy al-Horis ibn Surayj qo'zg'oloni (734-746) Movarounnahr aholisi tarafidan qizg'in qo'llab-quvvatlandi[2, 32 bet]. VII asrda shakllana boshlagan murji'iyalarning aynan imon va amalning ayri-ayri ekanligi haqidagi qarashlari bu hududda yerli aholining hech bir qiyinchiliksiz islomni qabul qilishlariga, shuning barobarida, yangi shakllanayotgan islom jamiyatida teng huquqlilikka erishishlariga qulay sharoit yaratib berdi. Keyinchalik esa, ular garchi arab tilini, qiyin diniy amallarni, o'zlariga butkul yot muhitni to'la anglab yetmasalar-da, ijtimoiy mavqelari va milliy-madaniy qadriyatlarini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldilar. Abu Muslim (749 yil) harakati g'alabasi oqibatida arab bo'lmagan musulmonlarning arablar bilan teng huquqlilikka erishishi natijasida murji'iylik g'oyalari siyosiy-ijtimoiy sohadan ilohiyot fani jabhasiga ko'cha boshladi.

Murji'iyalar ta'limotiga ko'ra, insonning tilda (iqrор bi-l-lison va tasdiq bi-l-qalb) dinni qabul qilishi uni musulmon deb tan olish uchun kifoya qiladi[2, 39 bet]. Diniy amallarning to'liq bajarilishi ikkinchi darajali masaladir. Keyinchalik murji'iyalar g'oyalari asosida ilohiyot fanida uch yirik ta'limot Najjoriya, Karromiya va Moturidiya shakllanadi. Moturidiya kalom maktabining vujudga kelishida Samarqand ulamolar muhiti katta rol o'ynadi. Bu davrda

Movarounnahr siyosiy markazi arablar ta'siri ostida shakllangan Buxoro shahri bo'lsa, madaniy va iqtisodiy hayotda So'g'diyonaning qadimgi poytaxti hali salmoqli o'rin tutar edi. Milliy qadriyatlarni, jumladan ilohiyot sohasida eski an'analarni ko'proq saqlab qolgan Samarqand madaniy muhitida yangi ta'limotning vujudga kelishi bejiz emas edi. U. Rudolf tadqiqotlarining ko'rsatishicha, Moturidiya ta'limotining paydo bo'lishi bir necha bosqichlarda yuz berdi. Birinchi bosqich murji'iy-hanafiy ilohiyotchilari Abu Muqotil as-Samarqandiy (823 y.) va Ahmad ibn Nasr al-Atakiy (IX asr) nomlari bilan bog'liq.

Ikkinchi bosqichda Samarqandda al-Juzjoniya (Abu Bakr al-Juzjoniy, Abu Mansur al-Moturidiy, al-Hakim as-Samarqandiy), al-Iyodiya (Abu Bakr al-Iyodiy, Abu Ahmad al-Iyodiy, Abu Salama as-Samarqandiy) maktab vakillari faol harakat qildilar. Ular shu diyorda faoliyat ko'rsatayotgan Abu Hafs al-Buxoriy va Nusayr ibn Yahyo al-Balxiy maktablari bilan birgalikda «ahl as-sunna va-l-jamo'a» nomini oldilar. Keyinchalik uchinchi bosqichda mazkur maktablar ta'limoti o'zaro ta'sir jarayoniga kirishib, XI asrda Abu-l-Mu'in an-Nasafiy (v. 1115 y.) va Abu-l-Yusr al-Pazdaviy (v. 1100 y.) sa'y-harakatlari bilan ilohiyot tarixiga Moturidiya ta'limoti nomi bilan kirdi[3, 97 bet]. Bu ta'limot keyinchalik Samarqanddan butun islom olamiga tarqalib, ahl as-sunnaning Ash'ariya bilan bir qatorda ikki ilohiyot maktabidan biriga aylandi.

So'nggi tadqiqotlar Movarounnahr hududlarida islomning ilk davrlarida ratsionalizmning keng tarqalganligi haqida guvohlik beradi. O'lkada tabiiyot (Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon al-Beruniy) va falsafa (Abu Nasr al-Forobiy, Ibn Sino) ilmlari bilan bir qatorda ratsionalistik diniy ilmlar ham barq urib rivojlandi. Mu'taziliylar, ismo'iliylar, ilk sufiylar (al-Hakim at-Termiziy) madaniy hayot tarixida chuqur iz qoldirdilar. Bunga javoban islom dunyosining markaziy hududlaridan traditsionalistlar (an'anachilar, ahl al-hadis) ta'limotlari kirib kela boshladi. Islom ta'limotini keyingi davrda paydo bo'lgan yangiliklardan (bid'at) tozalash bu oqimning asosiy shiori bo'lib qoldi. Bu tanqidiy ruh muhaddislarga siyosiy sohada ham ancha muvaffaqiyatlar keltirdi. Hadislarni yig'ish, tartibga solish va faqat ishonchlilarini to'plamlarga jamlash borasida mislsiz ishlar qilindi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom ad-Dorimiy, Abd ibn Humayd al-Kashshiy, Kulayb ibn al-Haysam ash-Shoshiylar hadis to'plamlari bilan islom tarixi zarvaraqaqlariga o'z ismlarini yozdilar. Natijada muhaddislarning ijtimoiy-siyosiy mavqei Movarounnahrda, jumladan poytaxt Buxoroda, beqiyos o'sdi.

Bu esa o'z navbatida markaziy shaharlarda shu paytgacha kuchli mavqega ega bo'lib kelgan hanafiylar va yangi guruh – ahl al-hadis o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirdi[4, 53 bet]. Murji'iyalar va hanafiylarning diniy qarashlaridagi bevosita aloqadorlik bir necha tadqiqotlarda o'z isbotini topgan. Darhaqiqat, o'z vaqtida Abu Hanifaning (699-767 y.) arab bo'lmagan musulmonlarning ham teng huquqli ekanligi g'oyasi, ularning jamiyatda kamsitilishlariga qarshi sa'y-harakatlari, dastlab, uning ilohiyot sohasidagi, keyinchalik esa, fiqhiy ta'limotning Movarounnahr hududida tarqalishiga keng yo'l ochgan edi[4, 105 bet]. Endi jiddiy muxoliflar bosimi ostida hanafiylar o'z ta'limotlarini rivojlantirishga majbur

bo'ldilar. Abu Abdulloh al-Buxoriy (v. 878 y.), as-Subazmuniy (v. 952 y.), az-Zandavisatiyning (XI asr boshi) shoh asarlari shu maqsadga xizmat qilgan.

Hanafiy faqihlar shahar ahlining turli qatlamlari bilan chambarchas mustahkam aloqada bo'lib, o'z diniy-ijtimoiy faoliyatlarida ularning manfaatlarini aks ettirar edilar. Shu paytgacha islomshunoslikda Somoniylarning (874-999) hokimiyatga kelishi o'z-o'zidan hanafiylarning mavqelarini kuchaytirdi, deb hisoblanar edi. Ammo yangi kashf etilgan manbalardan ma'lum bo'lishicha, asli xurosonlik Somoniylar mahalliy aholi va ularning yetakchi vakillari – hanafiyalar ta'sir doirasini cheklash va toraytirish uchun ahl al-hadis va shofi'iyilardan foydalanganlar (jumladan, Ismo'il Somoniy, 892-907) [4, 77 bet]. Ular o'rtasidagi keskin raqobat kurashi ilm sohasida mumtoz asarlar paydo bo'lishiga olib keldi. Bu o'rinda Shams al-a'imma al-Halvo'iy, Shams al-a'imma as-Saraxsiy, Abu Zayd ad-Dabusiy, Faxr al-islom al-Pazdaviy, as-Sadr ash-Shahid, Abu Hafs an-Nasafiy, az-Zamaxshariy, Alo ad-din as-Samarqandiy, al-Mutarriziy, Burhon ad-din al-Buxoriy, Faxr ad-din Qodixon, Burhon ad-din al-Marg'inoniyning fiqh metodologiyasi, fiqhning amaliy masalalari, hadis, aqo'id, filologiya, tafsir va boshqa sohalarda yaratgan yuzlab asar nomlarini keltirish kifoya. Mazkur asarlar orqali Markaziy Osiyo boy madaniy an'analari, diniy tajribasi, huquqiy tasavvurlari islom tamadduni doirasiga kiritildi. Bu bilan islomning to'laqonli, o'z-o'ziga yetarli, mukammal mintaqaviy shakliga asos solindi. Unda umumislomiy va mahalliy elementlar orasidagi munosabatda hamohanglik, mutanosiblikka erishila borildi.

Ma'lumki, islom madaniyati aksariyat hollarda shahar tamadduni bo'lib, u asosan shaharlarda markazlashdi. Markaziy Osiyoning chetki hududlari, ayniqsa turk hukmdorlari qo'l ostida bo'lgan mintaqalarda (Arodi at-turk), islomlashuv jarayoni erkin holda kechgan. Buning natijasida xalq urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini, madaniy an'analari, hatto boshqa konfessiyalar amaliyoti bunday bag'rikenglik sharoitlarida islomiy tasavvurlar bilan uzoq muddatli o'zaro muloqot va ta'sir jarayoniga kirishdi. Shunday qorishiq an'analar vakillari bo'lgan xarizmatik shayxlarning XIII asr siyosiy hayotidagi mavqelari behad oshadi [5, 18 bet]. Ular nafaqat ko'chmanchi aholi, balki shahar aholisining ham e'tiborini o'ziga qaratdi. Kosiblar, hunarmandlar, savdogarlar o'z guruhini manfaatlarini bu shayxlar faoliyatlarida mujassamlashtira boshladilar. Bu esa sufiy tariqatlarining shakllanish jarayonlarini tezlashtirib yubordi. Yangi tariqat nazariy ta'limotlarini ishlab chiqishda tasavvuf tarixining mumtoz davr ta'limotlari qo'l keldi. Bu sohada, masalan Naqshbandiya ta'limoti uchun Xoja Muhammad Porsoning xizmatlari beqiyos bo'lgan. Sufizm amaliyotining asosini zikr tashkil etadi. Tariqat hayotini tashkil etishda murshid-murid (ustoz-shogird) aloqalari muhim rol o'ynaydi. Aynan shu aloqa jamiyat ichida o'zaro manfaatlarni birgalashib himoya qiluvchi tashkilot tuzilishi uchun asos bo'lib xizmat etdi. Kichik sufiy jamoalari rahbarlarining tariqat sarhalqasi rahbarligida birlashishi ularning jamiyatdagi qudratli iqtisodiy, ijtimoiy, hatto siyosiy kuchga aylanishiga olib keldi. Ulardan bu o'rinda o'lka hayotida muhim rol o'ynagan Sayf ad-din Boxarziy, Termiz sayyidlari, Sayyid Baraka, Xoja Ahror, Maxdum-i A'zam, Mir-i Arab, Lutfulloh Chustiy, Juybor xo'jalarni aytib o'tish mumkin. Siyosiy tarqoqlik yillarida o'z

tashkilotlari madadiga suyangan bu shayxlarning mamlakat siyosiy hayotiga ta'siri yuqori bo'lgan[6, 161 bet]. Xonlar, hukmron doiralar pirlarning qudratli siyosiy mavqeini chegaralash uchun turli uslublardan istifoda etganlar. Naqshbandiya, Kubraviya, Yassaviya, Ishqiya, Qodiriya tariqatlari shayxlarini bir-biriga qarshi qo'yish siyosati, "shariat maqomini ko'tarish"[7, 18 bet] shiorlari bunda qo'l keldi. Tariqat pirlari tez orada ulamolar qatoriga qo'shib, jamiyatdagi rasmiy diniy mansablarni egallab oldilar. Ular orasida mudarrislik ham bor edi. Ammo an'anaviy madrasa ta'limi va sufiylik tarbiyati orasidagi aloqadorlik, o'zaro munosabat, muvozanat kelajakda tadqiq qilinishi lozim bo'lgan masalalar qatorida qolib kelmoqda.

Musulmon dunyosida diniy ta'limning tashkil etilmagan shakli asosiy bo'lib, unda ustoz-shogird binomi muhim rol o'ynaydi. Maktab-madrasa tizimi vujudga kelishida metsenatlik (homiylilik) hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qildi. Davlatning yoki shahar boylarining homiyligi bu tizim bitiruvchilariga o'ziga xos ijtimoiy buyurtma vazifasini o'tar edi. Avvaliga ijtimoiy vazifa hisoblangan o'quv jarayonini tashkil etish ustidan nazorat qiluvchi shayx al-islom mansabi ham ko'p o'tmay davlat e'tiborini o'ziga qaratdi. Natijada diniy ta'lim tizimini tashkil etish jamiyat hayotida strategik omillardan biriga aylandi. Kim bu jabha ustidan nazorat o'rnatib, uni boshqara olsa, u jamiyat rivojlanishi yo'nalishlarini belgilay boshlagan[8, 18 bet].

Markaziy Osiyodagi diniy ta'lim tizimi mazmunan ikki davrga bo'lish mumkin:

- 1) Mo'g'ullar istilosidan avvalgi davr.
- 2) Mo'g'ullar istilosidan keyingi davr[9, 181 bet].

Bu ikki davr darsliklar ro'yxati, ta'limning maqsadi, undagi o'qitish darajalariga qarab bir-biridan ancha farq qiladi. Temuriy Shohrux (1405-1447) davrida ikkinchi davr yangi diniy ta'lim tizimining tamal toshi qo'yildi. Mazkur tizim, ba'zi kichik tafsilotlarni hisobga olmaganda, to XX asr boshlarigacha o'zgarmay keldi[9, 189 bet]. Uning negizini Movarounnahr va Huroson ulamolari yaratgan asar-darsliklar qurdi. Bu yerda Moturidiya-Ash'ariya kalomi qorishmasi, hanafiy fiqhi, ahl al-hadis to'plamlari, arab filologiyasi, mantiq bo'yicha darsliklar asosiy o'rinda turar edi.

Yevropa madaniyatining XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyoga kirib kelishi jamiyat hayotining turli jabhalarida, shu jumladan, din sohasida ham islohotlarning boshlanib ketishiga turtki bo'ldi. Usul-i jadid tarafdorlari diniy ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish jamiyatni isloh qilishda hal qiluvchi omil bo'la oladi deb hisobladilar. Usul-i qadim tarafdorlari esa an'anachilik mavqeini egalladilar. Diniy ta'lim islohchilaridan kommunistlar darajasigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tgan jadidchilar dunyoviy ta'lim tizimini yaratishni diniy ta'lim tizimini batamom yo'q qilish orqali amalga oshirish amaliyotini ma'qulladilar[10, 109 bet]. Bu esa o'sha paytda olib borilgan sekulyarizm (hayotning barcha jabhalarini din ta'siridan batamom tozalash) siyosatiga mos kelardi. Natijada islohchilik harakati din va din peshvolarini ta'qib etish siyosatiga aylanib ketdi. Qatag'on yillarida uch karra olib borilgan «katta tozalash»lar («chistka» – 1927, 1936-37, 1949 yillar) oqibatida ma'naviyat va ma'rifatga talafotlar yetkazildi[10, 117 bet].

Mazkur xatti-harakatlarning salbiy oqibatlaridan eng asosiysi – diniy madaniyatning nazariy qismi daf etilib, diniy hayot dinning quyi darajasi – xalq islomi bilan cheklanib qolganligidir. Natijada ma’naviy qashshoqlashish chuqurlashib, milliy madaniyat bir taraflama rivojlana boshlanadi. Diniy hayot oilaviy marosimlar (janoza, xudoyi), tabibchilik, folbinlik, muqaddas joylarga ziyorat (mushkil-kushod) kabi amallar bilan chegaralandi[11, 57 bet].. Oilalarda, hujralarda noqonuniy (yashirin, nolegal) xususiy diniy ta’lim berish kuchaydi. Tabiiyki, tez orada bu sohalardagi faoliyat nazorat qilib bo’lmaslik darajasiga yetdi. Ba’zi diniy faollar siyosiy muxolifat mavqeini egalladilar. Mayda tovar ishlab chiqarish (tomorqa, savdo-sotiq, mayda va o’rta biznes) kapitalistik rivojlanishning negizidir. Bu iqtisodiy muhitning mafkurasi aksar hollarda xalq islomidan ozuqa oladi. Mazkur ijtimoiy qatlamlarning kuchayishi yangi diniy ideologlarni maydonga olib chiqdi. Noto’liq, bir tomonlama bilim olgan, nazariy jihatdan zaif din peshvolari ikki yo’l o’rtasida turib qoldilar[12, 47 bet]..

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi bevosita arab istilolari va arablarning ko’p asrlik hukmronligi bilan bog’liq.

Islom madaniyati alohida olingan muayyan jamiyatlarda rivojlandi va buning natijasida ma’lum mintaqaviy shakllarga ega bo’ldi. Sof islom faqat mintaqaviy shakllardan tashkil topgan. Mintaqaviy islom asosida milliy madaniyat, mafkura va manfaatlar yotadi. Uzoq asrlar rivojlanish jarayonida Markaziy Osiyoda ham islom dini milliy madaniyat bilan chambarchas bog’lanib ketdi. Natijada Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi doirasida islomning to’laqonli, o’z-o’ziga yetarli, har taraflama boy shakli vujudga keldi. Unda umumislomiy unsurlar bilan birgalikda mintaqaviy milliy xususiyatlar ham mavjuddir. Yuksak darajada tayyorgarlik ko’rgan mahalliy ulamolar asrlar osha mazkur nazariy va amaliy bilimlar xazinasini saqlab keldilar va uni o’zgargan davrga moslab turdilar. Bu ulamolar muhiti – mintaqaviy islomning muhim tashkil etuvchi qismidir. Keyingi ikki asr davomida bu muhitning surunkali zaiflashib borishi mintaqamizga islom dunyosining boshqa qismlaridan begona milliy manfaat vakillari, ifodachilari bo’lgan yot ulamolarning kirib kelib, faoliyatlarini boshlab yuborishiga sabab bo’ldi. Milliy tiklanish, rivojlanish shartlari diniy hayotda normal holatni shakllantirishni talab etadi.

Shuningdek, imom at-Termiziyning asarlari katta tarbiyaviy va ahloqiy ahamiyatga ega, chunki ular kishilarni yaxshilikka, ezgulikka, sahovatga, adolatga, xalolikka, bir-birini tushunishga, ayollar va otaqonalarga nisbatan izzat-hurmatga chorlaydi. Ularda aldamchilik, yolg’onchilik, riyokorlik, takaburlik, dushmanlik, sotqinlik, zo’rovonlik va boshka salbiy hislatlar keskin qoralanadi.

Bundan tashqari, Sovet davrida tasavvuf tariqatlarining yana paydo bo’lishi, ayniqsa, to’laqonli faoliyat ko’rsatishi haqida so’z bo’lishi ham mumkin emas edi. To’g’ri, zikr ijro etish qoidalarini o’zlashtirish uchun avvalgi rasm-rusum an’analarini saqlab qolishga va tasavvuf haqidagi eng umumiy tushunchalarni berishga u yoki bu shaklda uringan alohida shayxlar saqlanib qolgan.

Mustaqillik davrida O'zbekistonda bir qator davlat qarorlari bilan tasavvuf tariqatlari va ularning umuminsoniy qadriyatlari xalqning ma'naviy merosining bir qismi deb tan olindi. Bu tasavvuf manbalari va tadqiqotlarining tarjima qilinishi va nashr etilishiga turtki berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шуҳрат Ёвқочев. Марказий Осиё халқлари динлари тарихи” Тошкент давлат шарқшунослик институти. 2005 й. 144 бет.
2. Madelung W. The Early Murji'a in Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam, LIX (1982).
3. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарканд суннийлик илоҳиёти. Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамгармаси, 2001.
4. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Ташкент, 1960
5. Юнусова Олия. Марказий Осиё динлараро мулоқотнинг замонавий муаммолари. //Ж. Ижтимоий фикр: инсон ҳуқуқлари. –Т.: 2002. № 4. –Б. 58
6. Уватов У. Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, Ат-Термизий): Тарих фанлари доктори... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.
7. Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). Сборник статей памяти Фритца Майера (1912-1998). Составитель и ответственный редактор А.А.Хисматулин. Санкт-Петербург, 2001.
8. Ислам. Энциклопедический словарь. Отв.ред Прозоров -М.: 1991.
9. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. М., 1988.
10. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т., Истиқлол, 1999.
11. Ислам энциклопедияси. Масъул муҳаррир Ҳусниддинов З. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004й. 320 бет
12. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989.